

הצוף נהפך לסתם מיץ פטל

מאת זהר שביט

ממה נבעה הפופולריות הרבה של "המשמנאים והמרזנאים" וממה נובעת החמיצות בקריאת "השמנפופים והחדחוטים"? אולי אלה הם מעקשי התרגום החדש, אולי זה המסר המקומם של הספר, שעל פיו אין מלחמות צודקות, אבל ודאי שחלק מן הקסם אבד עם הילדות

השמנפופים והחדחוטים, מאת אנדרה מורואה, תירגם מצרפתית עידו בסוק, הוצאת מטר, 2007

בספרות הילדים הישראלית זכה תרגומו של ל' יעקובוביץ מ-1944 ל"המשמנאים והמרזנאים" למקום מיוחד. מאז שנות הארבעים היה לספר פולחן, והילדים, שגדלו בינתיים, התגעגעו אליו. גיבוריו, תיירי ואדמונד (וליתר דיוק, אדמון כפי שהוא נקרא בתרגום החדש), הצטרפו לגיבורי הילדות הישראלית האבודה, המאכלסים את הישראלונה. יודעי חן, שזכו להחזיק בעותק הנדיר של התרגום הישן, נזכרו בנוסטלגיה בספרו האלגורי של אנדרה מורואה על כסילותם של העמים, על הסיבות האבסורדיות המובילות למלחמות ועל האיזולת שבהן.

איוריו של ז'אן ברולר ל"השמנפופים והחדחוטים": הספורט הלאומי של השמנפופים: תחרות זלילת נקניקיות; המיטה החדחוטית הטיפוסית; חדר שינה שמנפופי

כמה התאכזבתי לגלות שמורואה מוכר היטב בצרפת, אך לא בזכות גיבורי ילדותי. תערוכה צנועה, שהתקיימה בשנות התשעים בספריית "השעה העליזה" שברובע החמישי, הציגה את ציוריו המקוריים של ורקור (שם העט של ז'אן ברולר) לספר. אבל התערוכה לא עוררה עניין, והציורים נותרו מבוששים על הקיר. אז התברר לי כי מעמדו של "משמנאים ומרזנאים" בספרות הישראלית הוא יוצא דופן - הפרנקופונים אינם מכירים את הספר, ובחנויות הספרים בצרפת אי אפשר להשיגו, מפני שאין לו ביקוש.

הספר, שהיה זכור לי כאחד מספרי הילדות הנפלאים ביותר, מתאר את סיפורם של שני האחים לבית כפולי, השונים מאוד זה מזה: אדמון, כמו אמו, נהנה לאכול ומתענג על האוכל, והוא עגלגל ושמנמן בהתאם, ואילו תיירי, כמו אביו, אינו מייחס כל חשיבות לאוכל והוא רזה כמו חוט, אנרגטי וכל כולו שופע פעילות. למרות השוני הרב ביניהם, אוהבים האחים זה את זה אהבת נפש, מה שלא מפריע להם להתקוטט ולריב כמו כל זוג אחים. בעת טיול עם אביהם ביער

ברניס אבוט, דיוקן אנדרה מורואה, 1928

פונטנבלו מתגלגלים שני האחים מטה אל העולם המצוי מתחת לאדמה, ומגלים שני עמים: השמנים (משמנאים, או שמנפופים בתרגום החדש) והרזים (מרזנאים, או חדחוטים בתרגום החדש). כל אחד מהאחים מגיע לעם המתאים לו לפי חזותו, ומגלה כי שני העמים שונים זה מזה בתכלית: הרזים דייקנים ופעלתנים ורוב זמנם מוקדש לעבודה ולחישובים מסובכים של רווח והפסד; השמנים נהנתנים, סולדים מכל מאמץ ורוב זמן מוקדש לתענוגות גסטרונומיים. כאשר כובשים הרזים את השמנים, מתקשים השמנים להסתגל לדרישותיהם: "כאשר קולונל חדחוטני הזמין אותך לשעה 8 ו-5 דקות, פירוש הדבר היה בשבילו 8 ו-5 דקות. בשביל שמפנפוף פירוש הדבר

היה כל שעה שהיא בין 8 ל-12 בצהריים. בדרך הטבע, לא תמיד קל היה להתדר"ר (עמ' 81). בין שני העמים פורצת מלחמה בשל סכסוך עתיק יומין על שמו של אי, שנמצא בין שתי המדינות. בסופו של דבר מסייעים שני האחים בפתרון הקונפליקט המטופש וחוזרים לארצם, ושני העמים מוכנים להכיר בשוני ביניהם ולכבד אותו, ואף להתחיל ליהנות מן היתרונות שמציע אורח החיים של כל אחד מהם.

כשכתב מורואה את האלגוריה המצחיקה והפשטנית הזאת על המלחמה אחרי מלחמת העולם הראשונה בוודאי לא שיער בנפשו שמלחמה איומה פי כמה אורבת בפתח. מפרספקטיווה היסטורית כזאת, הלגלוג על המשתתפים במלחמה בין העמים צורם לא מעט, אבל חלק מן ההתרחשויות בספר הן בבחינת הטרמה מצמררת לה. כך לדוגמה, הסצינה של הסלקציה בין הבאים למדינת הרזים או השמנים הופכת ממרחק השנים נבואית כמעט, אף שהיתה בשעתה תמימה, ואפילו משעשעת.

כדרך של אלגוריות בחר מורואה בתכונה בולטת אחת של גיבורו ובנה סביבה עולם שלם וחד ממדי. הרזים - החד-חוטניים בתרגומו של עידו בסוק, הם רזים כחוט, כל עולמם הוא דמוי חוט, עינם צרה בכל והם רוויי קנאה ושאפתנים. בתייהם - מגדלים צרים וגבוהים, רכבותיהם צרות מאוד, ואפילו הנוף והטבע שלהם חוטיים, ולכן נפוץ שם עץ הצפצפה וכלב הרוח אהוב ביותר. אפילו המאכלים שלהם חוטיים: אטריות, אספרגוס, בננות וצלופחים. הם אינם מקדישים תשומת לב לאוכל, ויחסם אליו מסתכם באימרה המיוחסת לסוקרטס: "לאכול כדי לחיות, ולא לחיות כדי לאכול". השמנים לעומתם מעבירים את ימיהם באכילת מעדנים; הם אוהבי אדם ונוחים לבריות, בתייהם מעוגלים, צמרות העצים רחבות, הרכבות מעוגלות, נוף העצים טבעתי, והספורט הלאומי שלהם הוא תחרות זלילת נקניקיות.

אנדרה מורואה, ששמו המקורי היה אמיל סלומון וילהלם הרצוג, נולד באלבף למשפחת תעשייני טקסטיל יהודים שמקורה באלזס. לאחר שסופחה אלזס לגרמניה העבירה המשפחה ב-1871 את עסקיה לנורמנדי, מפני שחפצה להישאר צרפתית - כפי שחוזר ומדגיש אדמון, כאשר הוא נשאל למוצאו: "אנחנו צרפתים" (עמ' 31). כמו שאר בני משפחתו דבק הרצוג בזהות הצרפתית בכל מאודו, ולא רק בבחירת שמו הספרותי: אנדרה נשמע הרבה יותר צרפתי מאמיל, ומורואה (שם כפר בצפון צרפת) הרבה יותר שורשי מהרצוג. מורואה זכה בכל הכיבודים האפשריים שיועדת צרפת להעניק לסופריה. כבר לפני שיצא לגלות נבחר לאקדמיה הצרפתית, ואחר כך קיבל עיטורים ופרסים לרוב. לאחר מותו נקראו על שמו כמה בתי ספר, ובהם אחד במחוז הולדתו בנורמנדי, והאחר ברובע הפאר הפאריסאי נואי סיר סן, שבו מת.

מורואה נודע כמשורר, מסאי והיסטוריון פופולרי, שבלט במיוחד כאמן הביוגרפיה הספרותית. הוא חיבר ביוגרפיות על טובי הסופרים הצרפתים, כמו בלזק, וולטר, דימא, הוגו, שטובריאן, פרוסט וג'ורג סאנד, אך כנאגלופיל מושבע כתב גם על סופרים ואישים בריטים וביניהם ביירון, שלי ודי'זראלי. נוסף לכך כתב היסטוריה פופולרית של צרפת, אנגליה וארצות הברית (כמה מספרי היסטוריה שלו וכמה מן

הביוגרפיות האלה, ובהן זו על ד'זראלי, תורגמו לעברית מאז שנות השלושים).

גם המאייר של הספר, ז'אן ברולר, פציפיסט מושבע שאימץ לעצמו את שם העט ורקור, על שם אזור במורדות האלפים ששימש זירה למחתרת האנטי-גרמנית, נודע לתהילה לאו דווקא בזכות ציוריו, אלא כמשורר וכסופר. יחד עם חברו פייר דה לקור הקים בזמן המלחמה את הוצאת הספרים המחתרתית דה מינואי (הוצאת חצות), והתפרסם בזכות ספרו "שתיקת הים" (1943, תירגם לעברית מנשה לוי ב-1946), שלפיו ביים ז'אן פייר מלוויל את סרטו הראשון ב-1948.

יש לא מעט מן המשותף בין מורואה לסופרים אחרים, שהפנטסיה הדידקטית שלהם הפכה לקלאסיקה. "35 במאי" לאריך קסטנר פורסם ב-1932, סמוך מאוד לפרסומו של "משמנאים ומרזנאים" ב-1930, ופרסומה של סדרת "נרנייה" לסי.אס.לואיס החל אמנם ב-1950, אבל זרעיה נבטו כבר במלחמת העולם השנייה. בשלושת המקרים מדובר בספרים שבונים עולם פנטסטי, הנמצא ממש מאחורי הדלת. בשלושת המקרים מדובר ביצירתו של עולם אנלוגי לעולם הזה, ועם זאת שונה ממנו, ובשלושת המקרים מדובר בסופרים שהיו מוכרים בעיקר כסופרים למבוגרים, ואפילו כפילוסופים והוגי דעות, אבל התפרסמו גם, או בעיקר, הודות לספרי הילדים שכתבו. ספרו של מורואה טעון פחות מספרו של לואיס, ודידקטי פחות ומשעשע יותר מספרו של קסטנר.

גם ציוריו המופלאים של ז'אן ברולר, המתפרסמים במהדורה הזאת לראשונה במלואם, מוסיפים לחוויית הקריאה, בעיקר בזכות המצאותיהם מלאות הדמיון של מורואה וברולר, הממשיכים מסורת זו של המצאות מדעיות, לעתים מוטפרות, לעתים פנטסטיות, של סוף המאה ה-19. לדוגמה, המיטה הצינורית של ארץ המרזנאים: המיטה שלהם מורכבת מצינור ארוך, שעליו מותקן שעון מעורר ובקצהו אגן טבילה גדול. כאשר מצלצל השעון נזרק המרזנאי (או החדחוט) הישר אל אגן הרחצה, שבו כבר ממתינים ספוג הרחצה ובצדו המסרק ומברשת השיניים, וכך הוא מוכן בתוך זמן קצר למלאכת יומו. בחדר השינה של המשמנאי מציעים עמודי המיטה משקאות משובבי לב כמו שוקו ומיץ פטל, ועל קירות החדר מותקנים ברזים של מבחר גדול של מיצי פירות, כדי שלא לייגע יתר על המידה את המשמנאים, המקיצים בניחותא משנתם ומבקשים להרוות את צימאונם.

ההחלטה המבורכת של הוצאת "מטר" לתרגם את הספר מחדש, ולמסור את מלאכת התרגום לידי האמונות של עידו בסוק, הולכת בעקבות כמה מפעלים חשובים של תרגום מחדש של קלאסיקה לילדים, בעיקר סדרת "כתרי", שאליה הצטרף לאחרונה מפעל התרגום מחדש של אריך קסטנר בידי מיכאל דק בהוצאת "אחיאסף". יש לברך את הוצאת מטר על ההחלטה, ועל כך שלא בחרה בפתרון הקל, להוציא מחדש מהדורה פקסימילית, כפי שנהגו לדוגמה ב"מכונת הפלא". במיוחד מבורכת ההחלטה לפרסם בכרך אחד את שני התרגומים - החדש והישן; כך נוצר רווח משני של הזדמנות להתבוננות בהתפתחותה של הלשון המתורגמת לעברית. המתרגם החדש מסתכן בפגיעה בגעגועים הנוסטלגיים לתרגום הישן. לעתים קרובות הופכים מקומות, שהיה בהם לכאורה קסם מסתורי, למקומות ממשיים, ופריטי מציאות לא ברורים הופכים לפריטים יומיומיים - כך קורה, לדוגמה, כאשר "צוף" הופך לסתם "מיץ פטל".

למתגעגעים כדאי להזכיר כי העמימות, שאיפיינה את התרגומים הישנים של ספרי הילדים, נבעה לא משימוש בשפה "יפה יותר" או "ספרותית יותר", אלא מקוצר ידה של השפה, והעושר השמור היום לזכותה של הלשון העברית מאפשר לייצר תרגומים מהימנים בהרבה. הדבר נכון במיוחד בכל הנוגע לתיאור העולם, והדבר עושה חסד גדול לספרו של מורואה. כך לדוגמה, בתרגום החדש של בסוק מגיעים הילדים לעולם של מטה ב"מדרגות נעות", המזכירות לילדים את המדרגות ב"מטרו", ולא ב"סולם מהלך" של "מסילת ברזל שתחת האדמה" שבתרגום הישן. האדמה המכוסה "טחלב", אינה אלא "האדמה הטחובה", ו"הקרקע המכוסה לבנים של פינס", אינה אלא קרקע "מרופצפת באריחי חרסין". היכולת של העברית לתאר עולם ממשי בולט בעיקר בציון שמות המאכלים, הגודשים מטבע הדברים את עולמם של השמנים. "הלביבה" בתרגום הישן איננה אלא "פחזנית" בתרגום החדש, והיא גדולה לא כ"גלגל של מרכבה", אלא כ"צמיג של מכונת". תפריט הארוחה שכלל "חלזונות, ביצי דגים, סרטן ים ופוטית" (עמ' 137), אינו אלא תפריט מענג של "סרטן ים, קוויאר, צדפות ודג סול" בתרגום החדש (עמ' 46), ו"קקאו, מיץ תפוחי זהב, מרק עסיס וצוף" אינם אלא "שוקו, מיץ תפוזים, מרק צח ומשקה מנטה". אבל משום מה לא מצא בסוק פתרונות לכמה פריטי מזון כמו משקה ה-laït de poule

גוגול מוגל) או משקה ה-quinquina (מי טוניק) (עמ' 57), וגם העדיף לקרוא לעוגיית המדלן "תופינית".

במקור הצרפתי, שמם של השמנפופים Patafouf הוא מלה תקנית המופיעה במילון. המלה המציינת את הרזים, Filifers, איננה מופיעה אמנם במילון, אבל מורכבת משתי מילים fil de fer, ולכן הצליל שלה טבעי. הבחירה של בסוק במלה "שמנפופים" בולטת בזרותה ובחוסר הטבעיות שלה. לרשותו של בסוק עמדו המושגים משמנאים ומרזנאים שטבע בעברית התרגום הישן (כמו במקרה של התרגום לעברית של דוקטור דוליטל, כאשר חדרו לעברית הביטויים "מדמנה בגיא השלוליות" או "דחיק סליק" מהתרגום הישן), ואילו ניצל אותם היה תרגומו יוצא נשכר.

בסוק בחר התאמות תרבותיות מעוררות תמיהה. כך לדוגמה, ההחלטה לשנות את שמות הספרים שקרא הילד בעולם שלמעלה. שניים מהספרים הם ספריה הפופולריים של הרזנת דה סיגיר, ספרים לילדים בורגניים טובים כמו גיבוריו של מורואה. מדובר אמנם בספרים שלא תורגמו לעברית: "סבלותיה של סופי" ו"החופשות", אבל אם חשב בסוק שהעניין כלל לא יובן, יכול היה לציין ספרים אחרים שלה, ולא להמירם ב"שלושת המוסקטרים" ו"עלובי החיים", ובכך לשנות את תיאור עולם הילדים. התרגום החדש לעברית הוא בחלקו בארוקי ומלא המצאות לשוניות אד הוק. התוצאה היא ספר שסגנונו מצועצע ומפותל, סגנון שהיתה לו הצדקה בתרגומו של בסוק לרבלה, אבל אין לו הצדקה בתרגום מורואה. חזרתי אל המקור הצרפתי. הספר כתוב בצרפתית פשוטה ונקייה, והשפה הפשוטה מסייעת ליצירת האנלוגיה בין העולמות התחתונים והעליונים שמתוארים בספר. רוב המלים הן סטנדרטיות, ולכן קומץ ההמצאות הלשוניות מבדלות את העולם שמתחת במידה שלא תשטש את הדמיון שבינו לבין העולם שמעל, ולא תהפוך אותו לעולם בלתי אפשרי. להפך, העולם שמתחת דומה בכל לעולם שמלמעלה, שאם לא כן לא יכול היה לשמש לו משל.

מה היתה הסיבה להצלחתו ובעיקרו להישרדותו של הספר בספרות המתורגמת לעברית? איך קרה שספר פציפיסטי, בעל ערכים הומניים אוניוורסליים, ראה אור בעברית ב-1944, בעיצומה של מלחמת העולם השנייה? האם נבעה הפופולריות שלו מהיאוש העמוק ממלחמות באשר הן מלחמות? קשה לענות על השאלה הזאת. מה שברור הוא שחווית הקריאה בתרגום החדש מותרה טעם של חמיצות. לא רק בשל מעקשי התרגום החדש, ולא רק בשל המסר המקומם של הספר, שעל פיו אין מלחמות צודקות, אלא גם מפני שחלק מן הקסם אבד, ממש כפי שאבדה הילדות. דומה שאין ראוי יותר מלתאר את החוויה הזאת מאשר מלותיו של מוריס האלבווס בספרו "המסגרות החברתיות של הזיכרון": "כאשר נופלים לידינו ספרים שהיו מקור לשמחה בילדותנו ומאז לא פתחנו אותם, אנו ניגשים לקרוא אותם במעין חידוש נעורים. אבל למעשה איננו יכולים לשחזר את הקריאה, ובעצם אנו קוראים ספר חדש, או וריאציה עליו והספרים נראים לנו פחות מיוחדים, יותר נוסחתיים ופחות בעלי חיוניות".